

סוגיות עכשוויות באמנות המערכה

בין הקטבים

מלחמת "חרבות ברזל"

גיליון מיוחד

מרכז דדו
לחשיבה צבאית
בין תחומית

אור בקצה המנהרה: לקראת מערכה אזרחית

יותם הכהן¹

ישראל הציבה לעצמה כמטרה לפרק את שלטון חמאס ברצועת עזה, אך מתקשה לייצב מציאות שבה נמנעת התאוששות עתידית של חמאס כגורם בעל שליטה אזרחית. הכרעת חמאס כתנועה עממית מחייבת הובלה ממושכת של מערכה אזרחית, כלומר הפעלה במשולב של הכלים הצבאיים והאזרחיים למימוש מטרות המלחמה. לשם כך נדרשת נטילה של השליטה בממדי החיים המרכזיים מידי חמאס - בהוצאה אקטיבית של חלוקת סיוע מידי חמאס, ובעידוד פעילות כלכלית וניהול השיקום ועיצוב מרחבי, באופן שימנע מחמאס להתאושש. רק כך ניתן יהיה להתוות עתיד שונה ליחסי ישראל-עזה בהתבסס על הישגי העימות הנוכחי.

פרולוג

כביש החוף בעזה, ימים ספורים לאחר אירוע הביזה הדרמטי שבמהלכו נהרגו עשרות עזתים. הכביש לבן מרוב קמח שנשפך עליו, ולאורך הדרך פזורים שקי קמח שנפלו מהמשאיות הנוסעות במהירות בניסיון לחמוק מההמון. בנקודת הבידוק ("הנקז") מחכים עשרות תושבים המבקשים לנוע דרומה. הם אומרים ש'השבאב' (הגברים הצעירים) לקחו את כל האוכל ומוכרים אותו במחירים שהם אינם יכולים לעמוד בהם. הם יורדים דרומה כי שמעו שיש שם סיוע. התקשורת בין הגורם הצבאי לתושבים מתבצעת דרך רמקולים ומרחוק, וקשה להבין מי הדובר מהצד הישראלי. בשלב מסוים מגיעים בריצה כמה עשרות גברים צעירים, מנופפים בידיהם ומסמנים לחיילים שהם רוצים לאסוף את שקי הקמח שנפלו בתוך שטח הנקז. כאשר הם אוספים את השקים ונעים בחזרה צפונה, שנים מהגברים מתחילים לריב על אחד השקים ואחד מהם שולף סכין. מאות עיניים מתבוננות בהם באותו הרגע. החלטה מהירה של קצין זוטור בנקודה מובילה לכך שהם נהדפים לאחור ללא שימוש בנשק ומבלי שפגעו זה בזה. החיילים נראים המומים מהאירוע והתחושה היא שאיש מקרב כוחות צה"ל לא רצה להיות

¹ יותם הכהן הוא מנכ"ל חברת הייעוץ דואלוג וממובילי פורום מקווה ישראל.

בסיטואציה הזו. גם המפקדים בנקודה, כולל קצינים בכירים שבמקרה נכחו במקום, לא ראו בסיטואציה הזו פוטנציאל שיש לו קשר למימוש מטרות המלחמה.

מבוא

בחצי השנה האחרונה נמצא צה"ל במלחמה שבין מטרותיה המוצהרות פירוק היכולת הצבאיות והריבוניות של חמאס ברצועה. התמרון הקרקעי בזירה אורבנית מורכבת, יצר הישגים משמעותיים לצד הישראלי בדמות ביתור הרצועה, חיסול בכירים, פגיעה קשה ביכולת השיגור הרקטי ובתפקוד הריבוני-אזרחי של חמאס. אבל למרות כל ההישגים, נראה כי בשעה שנכתבות שורות אלו ישראל עודנה רחוקה מהכרעת חמאס, בעוד הלחץ הביני"ל על ישראל גובר נוכח התדרדרות המצב האזרחי ברצועה.

תושבי העיר עזה מחכים לבידוק כדי שיוכלו לנוע דרומה על ציר החוף (צילום: יותם הכהן)

צה"ל נלחם בסביבה אזרחית מיומו הראשון. המאבק על הריבוניות היהודית בארץ ישראל הוא קודם כל מאבק בין האוכלוסייה היהודית והערבית, ורק לאחר מכן בין מדינות וארגונים. למרות זאת, השיחה על לחימה בסביבה אזרחית נתפסת בעינינו כעניין של העשורים האחרונים. קו פרשת המים בהתייחסות לנושא נמצא במלחמת לבנון הראשונה שבה הממדים האזרחיים הוצבו בקדמת הבמה, ומאז, היבטים אלו רק הוסיפו להתעצם לאור אתגרי הביטחון השוטף וסבבי הלחימה בין ישראל לפלסטינים בגזרות השונות. למרות העיסוק הרב בישראל ובמערב ביחס לנושא של לחימה בסביבה אזרחית נראה שהמערכה הנוכחית בעזה חושפת את פערים עמוקים בתחום התפיסות והיכולות של צה"ל ומחייבת פיתוח מענים רלוונטיים כדי לעמוד במטרות המלחמה. המערכה האזרחית היא הפעלה מכוונת ומשולבת של מגוון יכולות (צבאיות ואזרחיות) שמטרתן יצירת שינוי ארוך טווח ורצוי במציאות האזרחית באופן

המשרת את האינטרס המבוקש. הצורך לדון במערכה אזרחית ולא רק בלחימה בסביבה אזרחית, שם מצוי רוב הדיון בנושא - נעוץ באופי האתגר בעזה. ישראל אינה מבקשת רק לפגוע ביכולות הצבאיות של חמאס המוצא מחסה בסביבה אזרחית אלא למנוע מחמאס לשוב ולהתבסס. חמאס, כתנועה אסלאמית אח'אנית (מבית האחים המוסלמים) רואה את האסלאם כחובק כל ונותן מענה לכל שדרות החיים האזרחיים. על כן, היא גם יונקת את עוצמתה מהאוכלוסייה, קודם כל בעזה, ובאופן שונה גם מהאוכלוסייה הפלסטינית באיו"ש ובפזורה. כדי לפעול לערעור עוצמת החמאס יש הכרח להבין את מערכת היחסים בין חמאס לאוכלוסייה ולפעול באופן מושכל לפרק את ההשפעה של חמאס ואת שליטתה. שלא כבסבבים קודמים ברצועת עזה, ישראל אינה מעוניינת לפגוע רק ביכולותיה הצבאיות של חמאס אלא לשרש את עוצמתה הפוליטית.

אופייה הרב־זהותי והדינאמי של תנועת החמאס ומערכת היחסים הסימביוטית שלה עם האוכלוסייה האזרחית, מחייבת פעולה שיטתית גם בתווך האזרחי. למרות פירוק רכיבי הממשל המרכזיים של חמאס, נראה כי התנועה מסתגלת במהירות למציאות המשתנה ומאמצת דפוסי־פעולה חדשים עם השתנות הנסיבות באופן המבטא את הפרגמטיות ואת הגמישות בכלל רמות הפעילות של התנועה. המאמר ידון בהכרעת חמאס במערכה כהגעה לנקודה שממנה חמאס תתקשה להשתקם ולבנות מחדש את עוצמתה הפוליטית שעמדה גם בבסיס יכולתה להעמיד גם את האיום הצבאי שנשקף מן הרצועה לפני ה־7 באוקטובר. כדי להגיע לנקודה זו, ולאור הבנת מרכז הכובד של חמאס בקשר עם האוכלוסייה בעזה יש הכרח לפתח כלים מגוונים וצורות התערבות בממדים האזרחיים, העולים לכדי מערך פעולות שאותו ניתן לתאר כמערכה אזרחית.

שאלת היסוד היא כיצד אירע שישראל, למרות ניסיונה הרב בלחימה בקרב האזרחים, הגיעה למערכה כאשר כלי הפעולה האזרחיים שלה מצומצמים כל כך. ההפעלה של כלים אלו באופן נרחב ותכליתי, כך אבקש לטעון, חיונית כדי לייצר את נקודת המפנה בהכרעת חמאס כמערכת משטרית הוליסטית. רק הכרעה כזו תאפשר כינון עתיד אחר ביחסים של ישראל עם רצועת עזה והיחלצות ממעגל הסבבים שהוכח שאינו משרת את האינטרס הישראלי.

למרות הדחיפות של העיסוק בממד האזרחי בעזה הסוגייה האזרחית אינה תחומה בגבולות הרצועה. יריבותיה של ישראל ובראשן איראן פועלות במשך עשורים באופן שיטתי ונרחב להפוך כרים אזרחיים פוריים במזרח התיכון לכדי נכסים אסטרטגיים במאבק מול ישראל. כגורם שאינו ערבי ואינו אסלאמי ולנוכח העוינות הבסיסית לישראל במרחב היציבה הישראלית מוגבלת ומורכבת בסוגיות אלו. הבחירה באסטרטגיה שהיא מיסודה מנגד מובנת ומתבקשת אך המחירים שלה גבוהים מאוד. הצלחה במערכה האזרחית בעזה עשויה לסלול את הדרך ללמידה אסטרטגית שתאפשר מהלכים אסטרטגיים רבי־ערך גם הרחק מגבולותיה של ישראל.

הבעיה: חמאס כמערכת אנטי שבירה

המושג "אנטי־שביר" של נאסים טאלב מתאר מערכות שמתחזקות כתוצאה משינויים תכופים ומְסֻלְטוּת. ארגונים או מבנים אנטי שבירים חווים תנודות שמחזקות אותם ומאפשרות להם לפתח יכולות חדשות, והן אף מגבירות את המסוגלות שלהם להתמודד עם מצבי קיצון.

חצי שנה לתוך המערכה הקשה בתולדות חמאס, קשה שלא לתאר את התנועה כמערכת המגלה אנטי־שבירות רבה. חמאס מוסיפה לנהל את המציאות האזרחית והצבאית בעזה למרות הפירוק של מרבית יכולותיה הצבאיות, הפגיעה העמוקה ברוב סמלי השלטון ומוסדות הממשל, קריסת הממשל המקומי ברוב חלקי הרצועה, וממדי ההרס העצומים. בכל מרחב ממנו מתפנים כוחות צה"ל חמאס פועלת במהירות להשבת המשילות התנועתית. עצם העובדה שחמאס שרדה עד לנקודה זו מחזקת את עוצמתה בציבור ואת הלגיטימציה שלה בחברה הפלסטינית לאורך זמן. לאור האמור, אנו מבקשים לבחון את המרכיבים שהופכים את חמאס למערכת אנטי־שבירה.

חמאס מחזיקה בשישה מרכיבי זהות, או תפקודים מרכזיים, שהיכולת לנוע ביניהם היא חלק משמעותי מסוד השרידות שלה. שלושת הראשונים נמצאים בראשי התיבות של שם התנועה: חרכת (תנועת) אלמקאומה (ההתנגדות) אלאסלאמיה (האסלאמית). המרכיבים הנוספים הם הזהות הפלסטינית, היבטי הריבונות, והשייכות הצירית, שהיא חדשה יחסית והרופפת מכולם. לכאורה אין חדש בצורת ההצגה הזו, אבל המערכה הנוכחית מאירה באופן חדש את מערכת הממשקים המתחים בין המרכיבים ואת האופן שבו חמאס מנהלת אותם.

- **תנועה** – הרכיב התנועתי נוגע בקשר העמוק של חמאס לאוכלוסייה. חמאס נולדה בתוך מחנות הפליטים בעזה, כתנועת המונים אידאולוגית, דתית, שדואגת לתושבים, קודם כול במחנות הפליטים.² המרכיב התנועתי בחמאס לא נעלם גם כאשר זו הפכה לגורם השלטוני בעזה.³ והיא משמרת אותו באמצעות זרוע הדעווה, באמצעות פעילות שיטתית של הטפה ושל עשיית נפשות, ובאמצעות מערכי הרווחה הדואגים לצורכי האוכלוסייה.
- **התנגדות** – ההתנגדות החמושה, דרך הטרור,⁴ מצויה בליבת הזהות של חמאס. רכיב זה בא לידי ביטוי בייחוד בפעילות הזרוע הצבאית של התנועה. ההתנגדות (מקאומה) הוגדרה על ידי חמאס במסמך העקרונות של התנועה (חמאס, 2017,

² יובל פורטוגלי טוען בספרו "המהפכה העירונית השנייה" (עמ' 337) כי מחנות הפליטים הם למעשה אירוע של עיור מואץ בעבור האוכלוסייה הפלסטינית שהייתה כפרית ברובה, וכי התבססות תנועות אידאולוגיות במרחב זה צריכה להיבחן גם דרך הבנת סוגיית העיור.

³ לצורך ההשוואה ניתן לחשוב על התהליך שבו תנועת פועלי ארץ ישראל חדלה מלשמש כתנועה והפכה למפלגה בשנים שלאחר קום המדינה.

⁴ בעיני חמאס אין מדובר בטרור אלא בהטלת מורא בלב האויב, שהיא מצווה דתית הנזכרת בקוראן (8:60).

נקודה 25), כבחירה האסטרטגית לשמירת עקרונות היסוד הבלתי משתנים והשבת זכויות העם הפלסטיני.

• **אסלאם** - חמאס נולדה כענף של האחים המוסלמים, תוך אימוץ מרבית מרכיבי האמונה והאידאולוגיה של האח"ס. במובן זה, למרות המיקוד הפלסטיני של התנועה, היא רואה את מהלכה כחלק ממהלך גאולה פאן-אסלאמי. חמאס מגדירה את חובת המאבק לשחרור פלסטין כחובה פלסטינית, ערבית ואסלאמית, בסדר הזה (שם). הרכיב האסלאמיסטי מתגלה בין השאר בקשר העמוק של חמאס עם גורמים פרו-אסלאמיים אחרים במרחב, דוגמת קטר, תנועת האח"ס במצרים (למשל, בשנות שלטון מורסי) והשלטון האסלאמיסטי בתורכיה.

• **ריבונות** - החזון החמאסי מתאר מציאות שבה ישראל אינה מתקיימת יותר כישות ריבונית, ותחתיה מוחלים במרחב שבין הים והנהר שלטון האסלאם וחוקיו. מאז ההתנתקות, וביתר שאת מאז השתלטות חמאס על רצ"ע, הרכיב הריבוני בחמאס הפך למרכזי מאוד, יחד עם חלק מן החובות שמגיעות איתו, וכשלב בראיית חמאס לקראת החלת ריבונות על כלל המרחב. בתוך המרכיב הריבוני נמצאים ההיבטים הפנימיים הנוגעים למשילות האזרחית וההיבטים הבינ"ל במסגרת מאמץ מתמשך של חמאס לבסס את הלגיטימיות שלה ככתובת הממשלית ברצועה - מול ישראל, מדינות האזור והקהילה הבינ"ל.

• **הזהות הפלסטינית** - הזהות הפלסטינית היא לכאורה המובן מאליו של חמאס, הסיבה לציין אותה היא בשל המתח הקיים בינה לבין המרכיבים הכלל-אסלאמיים. זהות זו הופכת את חמאס לתנועה מקומית בניגוד לגורמי ג'האד עולמיים, גם כאלו שיש להם שאיפות ריבוניות, שעלו בשנים האחרונות.⁵

• **רכיב צירי** - בשנים האחרונות, התמיכה של איראן בחמאס והנוכחות של חלק מן המנהיגות הגולה של חמאס בלבנון, העמיקה את הקשר של חמאס עם מרכיבי הציר למרות הזהות הסונית של התנועה.

בין מרכיבי הזהות השונים התקיימו מאז ומעולם מתחים וגם דינמיקה שבכל שלב חיזקה מרכיבים מסוימים על פני אחרים. בשנים הראשונות של פעילות אלמג'מע אלאסלאמיה (שלימים, תהפוך להיות חמאס) הרכיבים האסלאמיים והתנועתיים היו חזקים יותר מאשר מרכיבי ההתנגדות. מהאינתיפאצה הראשונה ועד להתנתקות מרכיבי ההתנגדות היו מרכזיים ביותר. פרויקט הריבונות החמאסית לאחר 2007 היה נראה לנו מרכזי כל כך שנטינו לחשוב שמרכיב ההתנגדות הצטמצם משמעותית או שמוקד בגזרות אחרות, כאשר הרכיב הריבוני בולט בעזה והרכיב ההתנגדתי באיו"ש.

⁵ אמנת חמאס (אוגוסט 1988) מגדירה את הלאומיות (וטניה) כחלק בלתי נפרד מהאמונה (עקידה) הדתית.

מערכת המתחים הזו תוארה לא פעם כנקודת תורפה של חמאס, כאשר ישראל יכולה להעמיק את המתחים ואף להוביל את חמאס לוותר על חלק ממרכיבי הזהות שלה על ידי שימוש באסטרטגיה נבונה. עם זאת, במערכה הנוכחית אנחנו רואים את התנועה של חמאס בין הזהויות באופן שמקשה על הכרעת הארגון כמערכת. בלב האתגר הישראלי בהכרעת חמאס נמצאת היכולת של חמאס לוותר, לפחות זמנית, על חלק ממרכיבי התפקוד שלה. באופן הזה, פירוק המרכז השלטוני בעיר עזה בתחילת המלחמה הוביל לכך שחמאס חמקה לדרום הרצועה תוך צמצום הממד הריבוני, לפחות באופן זמני, וחיזוקו של הממד התנועתי וההתנגדתי. התנועה בין המרכיבים השונים מתאפשרת לאור מערכת הציפיות שחמאס כוננה בקרב תושבי עזה במהלך השנים. למעשה זו מציאות של היעדר ציפיות – פער הכוחות בין חמאס לישראל משמעותי באופן כזה שלציבור העזתי אין ציפייה שחמאס תמנע את כיבוש הרצועה או שתשמר במהלך המערכה פעילות ריבונית ממשלתית במתכונת מלאה.

כדי להבין עד כמה התפקוד הזה מפתיע אותנו כישראלים החושבים על ריבונות באופן מערבי ופוסט־ווסטפאלי,⁶ אפשר לדמיין מציאות שבה בעלות־הברית כובשות את גרמניה הנאצית במלחמה, היטלר עצמו נעלם, הצבא הגרמני מוכרע ככוח לוחם, ועדיין ממשיכה לחימה ללא כניעה. הקריסה המהירה של גרמניה קשורה במשמעות של המדינה בתפיסה הגרמנית דאז, וגם יכולת ההשתנות של חמאס נעוצה בדמיון הפוליטי המקומי. את המציאות המפתיעה הזו צריך להסביר באמצעות כמה מאפיינים משמעותיים של תנועת חמאס ושל ההתנגדות האסלאמית בכללותה:

1. **המבנה המבוזר של חמאס** – חמאס נולדה כארגון במנוסה. הארגון נבנה לאורך השנים כמערכת מבוזרת באופן שבו כל רכיב אזורי מסוגל לתפקד ללא תלות בתפקוד המרכיבים האחרים. מועצת השורא השכונתית אינה תלויה בתפקוד הרמה המוניציפאלית או הרצועתית. כאשר הרמות הגבוהות יותר קורסות – הרמות הנמוכות ממשיכות לפעול. היכולת לפעול גם במצבי קיצון משיב לחמאס את הלגיטימציה הממשלית שלה שמתערערת לנוכח המשבר. נוסף על כך, המבנה המבוזר מאפשר הפרדה מרחבית בין גורמי הניהול והביצוע כך שגורמי הניהול נמצאים מחוץ לגבולות המערכה (למשל, בעזה – כאשר מתקיימת לחימה באיו"ש, או בקטר, בתורכיה ובלבנון ביחס לנעשה בעזה).
2. **אסטרטגיית החמיקה כמצווה דתית** – ההתחמקות מישראל, כולל של בכירי התנועה, והמאמץ לשימור המערכים הצבאיים והאזרחיים של חמאס גם במחיר אי־הפעלתם, נתפסת כמצווה דתית. תפיסה זו מאפשרת למנהיגי

⁶ הסכם השלום של ווסטפאליה, אשר הוביל לסיום מלחמת 30 השנים באירופה, נתפס על ידי רבים כרע ההולדת של תפיסת הריבונות המודרנית, המחברת בין הגדרה לאומית של אוכלוסיות ובין טריטוריה וממשל.

התנועה ולמערכיה להיעלם לפרקי זמן ארוכים מבלי להיענש באופן ציבורי על היעלמותם. עצם ההישרדות נתפסת כהישג ראוי.⁷

3. **החובה האישית של הג'האד** - חמאס אימצה באופן מלא את התפיסה לפיה הג'האד היא חובה אישית.⁸ מבנה זה מאפשר למערכת הצבאית להתפרק מבלי לאפשר את סיום הלחימה. הקביעה כי הג'האד, המאמץ המלחמתי לשחרור פלסטין, הוא חובה אישית - נקבעה באמנת חמאס: "ביום שבו האויבים גוזלים חלק מאדמת המוסלמים, הג'האד הוא חובה אישית על כל מוסלמי" (חמאס, 1988, סעיף 15).

4. **תפיסת ריבונות חלקית ושכבתית** - התבוננות ב-16 שנות הריבונות של חמאס מגלה כיצד חמאס תופסת את האחריות הריבונית. חמאס פועלת במרחב שבו יש גורמים רבים המקיימים ריבונות חלקית ומספקים שירותים מסוימים לאזרחים (מרכיבים רש"פיים שנותרו בעזה, גורמי אר"ל ובראשם אונר"א, מדינות זרות ואפילו שירותים ישראלים). התנועה מנהלת מולם יחסי עוצמה, אבל לא מפרקת אותם לגמרי כל עוד הפעילות שלהם עולה בקנה אחד עם האינטרס החמאסי. היא תנסה ככל הניתן להמיר אותם לתמיכה במטרותיה אבל אין לה צורך לכרוך אותם לעת עתה תחת המערכת החמאסית. גם האחריות של חמאס לציבור התושבים הנתונים למרותו ויחסו עם השחקנים האחרים אינם מתכנסים לאחריות מקיפה או למערך של חובות/זכויות, אלא תלויה בנסיבות וביכולות הקיימות ברגע מסוים. תפיסה זו שמה דגש על התפוקות ועל התשומות ולא על עולם התוצאות (עשינו מה שיכולנו), באופן שמשחרר את התנועה ומאפשר לה להחזיק את המתחים ולשנות את האיזונים ביניהם בהתאם לצורך.⁹

המרכיבים המתוארים בונים יחד את התמונה המלאה של חמאס בעת הנוכחית: התנועה נעה בחופשיות בתוך מנעד הזהויות והתפקידים. כאשר רכיב אחד סופג "מכה", או כשהדבקות בו מאיימת על שרידות המכלול - היא חומקת ממנו באופן זמני, ומבלי לחוש תבוסה עמוקה, שמאפשרת לה לפעול לאור הנסיבות החדשות.

⁷ באסלאם קיים דיון ער בפער שבין נסיגה או מנוסה משדה הקרב שנתפסת כחטא לבין חמיקה כאסטרטגיה שמטרתה להכות מחדש כאשר האויב אינו מוכן. המקור המרכזי מצוי בסורת אלאנפאל (המלקוח/השלל), בקוראן שהיא סורה שעוסקת בג'האד. בפסוקים 15-16 נקבע כי אסור ללוחמים המוסלמים לסגת לאחור בעת המערכה. עם זאת, הדבר מותר (8:16) אם הנסיגה הטקטית היא תכסיס והפנייה לאחור למען ישובו ויילחמו. הנסיגה הטקטית היא תחבולה (ח'דיעה) אשר נועדה להכשיר את התנאים לחזור ולתקוף. תחבולה זו זכתה לשם "אלכ'ר ואלכ'ר", "לסגת כדי לחזור ולתקוף". פרקטיקה זו מתוארת בביוגרפיות של הנביא ובהגות כדבר ראוי. ניתן לראות את הפירושים הפופולריים לסורת אל אנפאל בנושא באתר quran.com.

⁸ נהוג לייחס גישה זו לפסיקתו ולעבודתו של עבדאללה עזאם, שיח' ממוצא פלסטיני שפעל באפגניסטן והיה ממעצבי גישת אלקעדה. עזאם נחשב כמורה דרך לחמאס כארגון אח'זאני עוד לפני היותו מורה לגורמי הג'האד העולמי וביניהם בן-לאדן. (מליח, 2010).

⁹ העיקרון של איזונים הוא אבן יסוד בחמאס כתנועה שאימצה את זרם ה'נס'טיה שעוצב בידי השיח' יוסף אלכרצ'אוי. בעקרונות היסוד של זרם זה נמנה, למשל, האיזון בין תועלות לנזקים. למעשה, הוסטיה הינה הפרגמטיזם של חמאס בגבולות השריעה, הדרך, האלוהית.

בתוך התיאור האמור צריך למקם את מצב הלחימה - ישראל תקפה את המרכיבים הריבוניים והצבאיים של חמאס, משל הייתה מדינה מערבית. למול המתקפה הישראלית חמאס משילה מעצמה רבים מסממני המשילות, משיבה את המסגרות הלוחמות לכדי התארגנויות פח"עיות מקומיות. למרות זאת היא משמרת כל העת שליטה בשני מרכזי כובד מהותיים - שליטה בחלוקת הסיוע ההומניטרי וייצוגיות בניהול המו"מ. דומה כי ישראל השיגה, זמנית, את מטרות המבצע (פירוק חמאס כמערכת צבאית וריבונית כפי שהיו לפני המלחמה), אך חמאס משמרת את היכולות הקריטיות ומחכה לרגע שבו ישראל תפסיק לפעול באופן רציף, ואז תחזור לשקם את המבנים הריבוניים ואת המסגרות הצבאיות. ההרס הנרחב מהווה אפילו כר להעמקת אחיזת החמאס באמצעות שליטתה בתהליך השיקום. כדי למנוע את ההשתקמות הזו יש לערער את המרכיב התנועתי של חמאס, כלומר את מנגנוני הקשר בין האידיאולוגיה והארגון החמאסיים לאוכלוסיית רצ"ע. הדרך היחידה להתקדם בכיוון זה היא דרך הפעלת הכלים של המערכה האזרחית.

לעומת הגישה הישראלית, הרואה בפירוק יכולות היריב בהווה תכלית ראויה, גם אם איננה תכלית בלעדית למערכה - תפיסת הניצחון של חמאס עוסקת בהגדרה בטווח הארוך, תוך הכרה בכך שאתגרי הטווח הקצר הם חלק מהותי מהדרך לניצחון. רכיבי הניצחון בעיני חמאס נגזרים מפרשנותו לאסלאם, ולמקוראן והמסורות מפי הנביא מחמד. אורך הרוח (צבר) והעמידה האיתנה (צמוד) בתלאות המערכה מתוך אמונה באללה הם המפתח לניצחון. הכרעת מבנה זה מחייבת העמדת וקטור שינוי לטווח הבינוני והארוך שיהפוך את אורך הרוח המתואר על פניו.

התפתחות כלי הפעולה האזרחית בחשיבה הצבאית בישראל

האתגר המרכזי בתיאור התפתחות ההיבטים האזרחיים במסגרת התפיסה הביטחונית בישראל מצוי בשרטוט גבולות הדין. מהיכן מתחילים - בארגון השומר או בארגונו של צבא ההגנה לישראל? האם מנסים לשרטט את כל עומק התפיסות המשתנות או מתמקדים באירועי מפתח? הניסיון המרכזי במהלך שנפרס כאן לא יהיה למצות את הדין בסוגיה, אלא לתאר מספר עוגנים מרכזיים באמצעות תיאור 4 תקופות מרכזיות בחשיבה ובפרקטיקה הצבאית בנושא זה.

מקהילות ללאום: מקום המדינה ועד למלחמת ששת הימים

המאפיין המרכזי של שני העשורים הראשונים מקום המדינה נוגע לניסיון הביטחוני להתמיר את המאבק בין האוכלוסייה היהודית והערבית למאבק בין מדינות. הממד האזרחי בפעילות הצבאית נגע לשלושה מרחבים מרכזיים:

ממשל צבאי על ערביי ישראל - המציאות של אוכלוסייה שנתפסה כעוינת בשטח המדינה הובילה להחלה של ממשל צבאי על האוכלוסייה הערבית בישראל. מצב זה התקיים עד לדצמבר 1966 ובמסגרתו גורמים צבאיים ניהלו את החיים האזרחיים

ביישובים הערביים הכפריים בגליל, בנגב ובמשולש.

פעולות התגמול – על בסיס ריכוזי האוכלוסייה הפלסטינית מחוץ לשטחי המדינה החלו להתקיים פעולות חבלניות נגד אזרחי ישראל, חלקן בעידוד המדינות. למול אלו פעלה ישראל בעיקר בהיבטים של פעולות תגמול מול המרכזים האזרחיים, ומאוחר יותר מול מרכיבים מדינתיים במצרים ובירדן כדי שאלו ימנעו את הפעולות משטחן.

הממד האזרחי הפנימי בפעולות צה"ל – בראיית בן-גוריון ורבים אחרים, לצה"ל תפקיד מרכזי בשנים אלו בבניית האומה, מעבר לתפקידו הביטחוני. הרכיב האחרון – הממד האזרחי הפנימי – עשוי להיתפס כהרחבה של הדיון מעבר לגבולות המערכה האזרחית שבהגדרה פועלת על התוודח האזרחי במדינות ובקהילות העוינות את המדינה. אנו רואים בהרחבה ובצמצום של תפקודי צה"ל גם ביחס לאזרחי ישראל חלק משמעותי מהסוגיה הנדונה ועל כן ראוי לבחון את השתנות מרכיב זה במעלה התקופות. כך או כך, אף ששנים אלו נגעו רבות בקשר עם המרכיבים האזרחיים, הרי שאלו היו בשוליים נוכח האתגרים הקיומיים שניצבו לפתחה של ישראל מצד המדינות הסובבות אותה.

חתירה לפתרון הבעיות האזרחיות: מתום מלחמת ששת הימים ועד הנסיגה לרצועת הביטחון תקופת השיא, ובמידה רבה גם התקופה המכוננת עד היום, של ההיבטים האזרחיים בחשיבה הצבאית בישראל, התקיימה בין תום מלחמת ששת הימים ב-1967 ועד לנסיגת צה"ל לרצועת הביטחון ב-1985. בשנים אלו ישראל מארגנת מחדש את מצב הממשל ביו"ש וברצ"ע על ידי הטלה של ממשל צבאי במרחב, תוך הסתמכות משמעותית על הממשל המקומי בערים הפלסטיניות והחלה של מדיניות הגשרים הפתוחים עם ירדן ולמול ישראל לטובת הנעת הכלכלה במרחב. במקביל גוברים האתגרים מצד גורמי הטרור הפלסטיניים וישראל נדרשת להשקיע יותר ויותר משאבים בלחימה בפח"ע, גם בעזה, גם באיו"ש ובגבול עם ירדן ומאוחר יותר גם בלבנון. ברצ"ע ישראל פועלת באופן מאומץ מול הטרור מתוך מחנות הפליטים ואף מתחילה להניע תהליך של פינוי-בינוי במחנות הפליטים (פרויקט המובל בתחילתו בידי אלוף פיקוד דרום אריאל שרון). ישראל סוללת בשנים אלו כבישים חדשים במחנות הפליטים, בונה את ההתיישבות באיו"ש, בסיני וברצ"ע מתוך ניסיון להשפיע על המרחב במגוון היבטים, שניתן לתאר כ"עיצוב מרחבי".

בצפון, ולאור מלחמת האזרחים בלבנון, ישראל מקדמת מערכת יחסים חמה עם הנוצרים בדרום לבנון במסגרת מה שכונה כ"הגדר הטובה". מציאות זו סוללת את הדרך לניסיון ההתערבות האזרחי הגדול ביותר שישראל עורכת במרחב – מלחמת לבנון הראשונה, שמטרתה הלא-מוצהרת הישירה אמורה להתבטא בשינוי ממשלי בלבנון, הכרעת אש"ף במדינה וצמצום ההשפעה הסורית בה. על המטרות המרחביות מעבר לגבולות הלבנון יש ויכוח עד היום. במהלך המלחמה מטילה ישראל ממשל

צבאי על ערים ועל אזורים שונים שאותם היא כובשת, ופועלת לכינון מציאות ממשלית-אזרחית חדשה במדינה. ההתנקשות בבאשיר ג'מיייל יחד עם הטבח בסברה ושתילה והלחץ הבינ"ל והפנימי מובילים לבסוף את ישראל לסגת דרומה בכמה שלבים, עד להתייצבות ברצועת הביטחון יחד עם כוחות צד"ל, ומבלי שהשיגה את כל מטרותיה.

שנות לבנון הראשונות ("השקיעה בבוץ הלבנוני") נתפסו בישראל כניסוי יומרני שהלך הרבה מעבר למגבלות הכוח הישראליות. האחריות החלקית של ישראל לטבח בסברה ושתילה, וההסתמכות על השותף הנוצרי שנתפס כמי שפעל בסוף נגד האינטרס הישראלי - הובילו לנטייה עמוקה להימנע מהתערבות בכלל בהיבטים האזרחיים במרחב. במקביל, משמרות המהפכה האיראניים שזה אך קמו, רואים בלבנון השסועה כר פורה להנעת ניסיונותיהם הראשונים בהפצת המהפכה האסלאמית במתכונתה האיראנית. האוכלוסייה השיעית בלבנון, שהייתה שנים רבות דחויה ושולית במכלול הלבנוני, מתחילה את מסעה הארוך לשינוי תדמית.

מהלכים אלו, יחד עם מהלכי בניין הכוח הדרמטיים לאחר מלחמת יום הכיפורים מובילים את ישראל למשבר כלכלי רחב ממדים. מתוך משבר זה יוצאת לדרך תוכנית הייצוב (1985) אשר משנה מהיסוד את יחסי הכוח בתוך ממשלת ישראל. גם צה"ל מתחיל לחזור לממדים שניתן להאכיל והמגזר הציבורי כולו יחתור מנקודה זו להפוך למקצועי יותר, יעיל יותר ומנוהל יותר. צה"ל אמנם לא מזדכה על יסודותיו כ'צבא העם', אך מ-1985 והלאה המרכיבים המקצועיים בצבא מתחזקים גם על יסוד המרכיבים העממיים במה שלא פעם תואר כ"צבא קטן וחכם". ניתן לכרוך בכך את פירוק הג"א, הקמת פיקוד העורף, חיזוק מרכיבי האש והמודיעין והחלשה מתמשכת של צבא המילואים. אנו רואים בנקודה זו - הנסיגה לרצועת הביטחון יחד עם שינוי יסודי בממשל בישראל - נקודת מפתח בשינוי הגישה הביטחונית הישראלית לשאלות האזרחיות.

הפיכת הבעיה האזרחית לבעיה מדינית: רצועת הביטחון, האינתיפאצה והסכמי אוסלו
ההתכנסות הישראלית לרצועת הביטחון והאתגרים שנכוונו לישראל במהומות האינתיפאצה'ה הראשונה (שהחלו מתוך מחנות הפליטים בעזה) הובילו לעשור וחצי שבמהלכם ישראל ניסתה לעצב את המרכיבים האזרחיים באופן הנתפס כשקול יותר ביחס למהלכים של התקופה הקודמת. הכלי המרכזי לעיצוב זה היה במסגרת התהליך המדיני. ישראל ארגנה מחדש את מערכת היחסים מול הפלסטינים בשטחי 67' במסגרת הסכם אוסלו שהעביר כמעט את כל המרכיבים של האחריות האזרחית לידי הפלסטינים והוביל גם להיבטים של עיצוב מרחבי שעד היום משפיעים על הזירה: צה"ל והממשל הצבאי נסוגו ממרכזי הערים, הכבישים העוקפים הופכים להיות צירי התנועה המרכזיים במרחב, ומתקיים צמצום של הזיקות בין הפלסטינים לישראל (בעיקר בשל הסגרים על רקע גלי הפיגועים). עם זאת, הניסיון לייצר

מנגנונים משותפים לאכיפת סדר במסגרת הסיורים המשותפים הולך ומתגלה מהר מאוד כחסר תוחלת באופן המבשר על הבאות.

במקביל, ישראל מנסה לקדם הסכם שלום עם סוריה, אשר ישפיע בוודאות על הזירה הלבנונית. בישראל כבר מדברים על "לנגב חומוס בדמשק". ברקע, הקשר עם צד"ל בלבנון אמנם מתהדק בראשית התקופה ונראה בתחילה שהאתגרים מהצד של ארגוני הטרור בדרום לבנון מוכלים ומנוהלים. בחלוף השנים האתגר מצד הגורמים השיעיים - בתחילה אמל ומאוחר יותר חזבאללה בתמיכת איראן וסוריה - הולך ומעמיק עד שזה הופך לבלתי נסבל מבחינת הזירה הפנימית בישראל.

וילה בג'ונגל: הנסיגה מלבנון, ההתנתקות וניהול מנגד בעזה ובלבנון

חוסר ההצלחה בארגון המדיני של המרחב בזירה הצפונית וקריסת השיחות בקמפ־דיוויד בקיץ 2000 מובילים לתהליך מהיר שבמהלכו ישראל מנסה להציב גדר בינה לבין המרחב. נסיגת צה"ל מלבנון מובילה לקריסת צד"ל. פריצת האינתיפאצה השנייה הופכת את יו"ש ורצ"ע לאזורי מלחמה. היישובים הופכים בחלקם למוצבים, נוסעים אליהם בשיירות, בערי ישראל - גלי פיגועים. למול מציאות זו ישראל מתחילה בשינוי עמוק של המיצוב שלה בזירה. לראשונה בהקשר הפלסטיני נוצרת מציאות שבה ישראל מנסה להימנע ככל הניתן ממגע אזרחי, אך לחתור ככל הניתן להכרעת הטרור בהיבט הצבאי. 'חומת מגן' הוא השיא של מהלך זה - ישראל מצליחה לפרק את המרכיבים העוינים הפועלים משטחי הרש"פ, כולל בגופי הרשות עצמה, מבלי לקחת אחריות על המרכיבים האזרחיים. בעזה - ישראל מתחילה תהליך להתנתקות מלאה, תהליך שלא יושלם באופן מלא עד היום. ישראל נועלת את השער בגבול הלבנון, את שערי עזה, מקימה את המכשול ביו"ש, ומנסה להציב את הבעיה האזרחית מאחוריה.

המגמות שמתחילות ב־1985 ובראשן - ניתוק מגע מהניסיון להשפיע על המגמות האזרחיות, התמקצעות הצבא והימנעות מעיסוק בשאלות שאינן צבאיות גרידא - מתוות את הפרויקט המרכזי של עשורים אלו: הקמת גדרות חכמות בין ישראל לאזרחי האזור בכלל הגזרות. המרכיב העיצובי היחיד שישראל מנסה להפעיל מצוי תחת רעיון "השלום הכלכלי". אחת לזמן נערך סבב לחימה שמטרתו בעיני ישראל השבה של סדר העוצמה וההרתעה על כנו, אך אין לישראל עניין להכניס את היד עמוק לבוך כדי לשנות את המציאות מיסודה. בשוליים מתפתחים בשנים אלו יכולות השפעה מסוימות, גם הן בעיקר 'מנגד', בעיקר באמצעות המנגנונים הדיגיטליים לעיצוב השיח, ואינן נוגעות ליום יום של האזרח בצד השני. בתנאים אלו גדל ונולד האתגר האזרחי הבא של ישראל.

מגמת ההתכנסות של ישראל מעיצוב המרחב האזרחי עומדת בניגוד למגמת ההתרחבות של יריביה. סביב שנת 2007 סוגרת ישראל באופן סופי את גדר ההפרדה באזור ירושלים כדי למנוע זליגה של טרור משטחי איו"ש. הדיון המרחבי־ביטחוני

בעיקרו, מחולל בעיר תמורה אזרחית של הגירה המונית של תושבים בעלי ת"ז כחולה משטחי יו"ש חזרה לשטחי העיר נוכח החשש למעמדם. ישראל, שלא צפתה מציאות זו, התקשתה לדון במשמעות התופעה. העומס שנוצר על התשתיות המקומיות, והיעדר נוכחות ריבונית ישראלית במרחב מייצרים בעבור הפלג הצפוני של התנועה האסלאמית וחמאס הזדמנות לשוב ולחזק את פעילותן במזרח ירושלים.

קצת לאחר מכן מתקיים דיון ער בישראל האם להתערב בהשתנות המרחב לאחר האביב הערבי ולתוך שנות מלחמת האזרחים בסוריה. למרות התפרקות המשילות באזור החורן הקרוב לישראל, ולמרות הסכנה הברורה בהשתלטות איראן וחזבאללה על מרחב זה, ישראל בוחרת שלא ליזום מהלכים אסטרטגיים נרחבים לשינוי המציאות. לאור דחיפה מגורמי השטח באים לידי ביטוי מהלכים בעלי אופי צנוע שנכללו תחת הכותרת של 'שכנות טובה' ובמסגרתם גם הוקם בית חולים שדה במרחב וסופק סיוע הומניטרי לתושבי הגולן הסורי. מהלכים אלו לא כוונו לשינוי מציאות. ברגע האמת ישראל בחרה להימנע ממעורבות, גם על רקע טראומות העבר, ולא פעלה להגן על תושבי הגולן כאשר סוריה בתמיכת איראן ורוסיה השיבו את השליטה גם על אזור דרום סוריה. בניגוד לישראל - איראן, סוריה ורוסיה מכאן, ותורכיה מכאן, זיהו את הפוטנציאל של הכאוס האזרחי להרחבת השפעתן בעוד ישראל ביכרה את יכולתה להמשיך לפעול מנגד על האפשרות לבנות יכולת של השפעה אזרחית בתוך המרחב.

כפי שנראה להלן, למרות שישראל נסוגה בשנים אלו ומפרקת את מרבית יכולותיה האזרחיות, בעולם מתקיימת מגמה הפוכה. מתוך הניסיון להתמודד עם הפער בין עומק ההישג הנדרש במטרות מלחמת חרבות ברזל לבין פער היכולות, ראוי ללמוד מן העיסוק בעולם בנושא האזרחי לפני שנתכנס להבנות על מהותה של המערכה האזרחית בעזה בעת הנוכחית.

המערכה האזרחית בחשיבה הצבאית בעולם

האתגר של לחימה בסביבה אזרחית מצוי בליבת הדיון הצבאי מאז שנות ה-90, לאור קריסת הגוש הסובייטי והמעבר לקדמת הבמה של זירות הלחימה המקומיות. בהקדמת הספרון המשפיע "הלם ומורא" מציינים הכותבים כי הדיוויזיה המשורינית הראשונה של צבא ארה"ב, שנועדה לבלום את כוחות השריון הסובייטיים השועטים בערבות אירופה, נמצאת באותה העת במשימת שמירת שלום בבוסניה. הם מעלים את השאלה האם זהו הכוח המתאים ביותר למשימה זו, ומכנים את משימתה דאז (1996) כפעולה שאיננה מלחמה (OOTW: Operation Other Than War) באופן שאינו מרמז באמת על מהות הפעולה (אולמן ווייד, 1996). החיפוש אחר מושגים נאותים לסוג הפעולות האלו נמשך שנים רבות ודומה כי עוד לא מוצה.

התחקות אחר מקורותיו של העיסוק האזרחי במערב במסגרת הפעולה הביטחונית והצבאית בעת המודרנית, בוודאי ישרטטו את מלחמת העולם ה-2 כאירוע המכונן

בחשיבה המערבית בסוגיות אלו עד היום. מצד אחד, מוראות המלחמה חקקו במערב את הבסיס לגיבוש תפיסת זכויות האדם ואת מערכות דיני המלחמה המשותתות עליהן. מצד שני, בעלות-הברית הובילו מערכה שעיקרה נגע לעקירה של רעיונות ואמונות שהוכחו כרצחניים, באירופה ובאסיה כאחד. העיסוק האינטנסיבי של בעלות-הברית לאחר המלחמה בכינון אירופה החדשה, ובייחוד באמצעות תוכנית מורגנטאו לדה-נאציפיקציה של גרמניה, ותוכנית מרשל לשיקום אירופה – נתפס עד היום כבסיס לשינוי שעברה אירופה המערבית לאחר המלחמה. באופן דומה, תוכנית מקארט'ור שהובלה על ידו כמושל יפן לאחר המלחמה, עסקה בכינון סדר אזרחי חדש ביפן. כאשר האמריקאים מגבשים את היערכותם לשינוי המציאות האזרחית בעיראק ב-2003, המקרים של גרמניה ויפן מוצגים כאבן הדרך המרכזית לעיצוב גישתם (Dobbins, 2003).

ב-1998 הפעילה נאט"ו לראשונה תפיסה שנועדה לתיאום אזרחי-צבאי בשדה הקרב (CIMIC: Civil-military Cooperation) בקוסובו, וזו עברה עדכונים ושינויים לאורך הזמן. גישה זו הועמדה לא פעם בהנגדה לגישת ה"עניינים האזרחיים" (CA: Civil Affairs) המשולבים בנפרד כחלק מהמערכה שהיא צבאית בעיקרה. כדאי לשים לב שמושג ה-CA, כמו מושג ה-OOTW לעיל, תוחם יחד מכלול של פעולות מבלי לדון במהותם.

בבסיס גישת ה-CIMIC נמצאת חתירה למהלך הוליסטי המחבר בין שני רכיבים מרכזיים – תמיכה באוכלוסייה אזרחית באופן ישיר או על ידי ארגונים מקומיים/ בינ"ל, ותמיכה במעשה הצבאי על ידי יצירת תיאום וקישור בין השניים. כדי ליישם אותה, בנו צבאות המערב מנגנונים של יידוע, של תיאום ושל שיתוף פעולה בין כוחות הצבא באמצעות קצינים ויחידות ייעודים לנושא, ובין כוחות מקומיים (ביטון ואלרום, 2021). בלב התפיסה עומדת ההבנה כי המעשה האזרחי יכול להגביר את האפקטיביות של הפעולה הצבאית בהשגת המטרה האסטרטגית של הלחימה – או לפגוע בה בהיעדרו.

השימוש בכלי CIMIC שעשתה נאט"ו בבוסניה נועד לתמוך בפרויקטים אזרחיים בהקשרים צבאיים כדי לסייע בשיקום העתידי של המדינה ולהקל על העברת הסמכות לכוחות הנהגה מקומיים לאחר תום המהלך הצבאי וייצוב השטח (Bergner, 1998). ה-CIMIC, בניגוד ל-CA, מתאר מערכה הוליסטית שבה המרכיבים האזרחיים והצבאיים נועדו לפעול יחד, ומתבסס על תשתיות המדינה "המארחת", לעומת CA שנועד בעיקר להפרדה בין אוכלוסייה מקומית בלתי מעורבת ובין כוחות אויב הפועלים מתוכה.

בשנות ה-2000 ולאור האתגרים של הלחימה בטרור האסלאמי, נחלצה ארה"ב למאמצים שעיקרם היה בניין אומה (Nation Building) הן בסומליה (עוד בשנות ה-90) וביתר שאת בעיראק ובאפגניסטן. המלחמה התנהלה במדינות כושלות שסבלו עוד קודם לכן מבעיות הנובעות מחולשה של המשטר המרכזי, משבטיות, מכלכלה

לא מודרנית ומצמיחה של כוחות אסלאמיים רדיקליים. עיקר המאמץ האזרחי היה בשלב השני של הלחימה - לאחר כיבוש צבאי מהיר של השטח - והתמקד בבנייה מחדש של תשתיות מדינתיות בשיתוף ארגונים בינ"ל וכוחות מקומיים. המאמץ האזרחי היה ארוך, יקר והתמקד בהשקעה כלכלית, בהכשרת כוח אדם ומנהל מודרני, אך הוא התקשה בהתמודדות עם אתגרי היסוד של המדינות הללו (Dobbins, 2003). על רקע פעילותו במערכה בבוסניה ותוך התבוננות באתגרים אלו, משרטט הגנרל הבריטי רופרט סמית' באותן השנים את טענתו לפיה מלחמות העת הנוכחית מאופיינות בכך שאינן עוד מלחמות תעשייתיות (כמו מלחמות העולם ואף המלחמה הקרה) אלא "מלחמה בקרב האנשים" (War amongst the people). אלה נוטות להיות בעלות תכליות שונות לגמרי מאלו של העידן התעשייתי: המלחמות הללו נוטות להיות מתמשכות, אופן השימוש בנשק ובכוחות הלוחמים משתנה מיסודו, וכמעט תמיד לפחות אחד הצדדים איננו גוף מדינתי. המושג של הלחימה בקרב האנשים הפך לתיאור מוכר של תופעת המלחמה בעידן הנוכחי במערב.

למרות השוני הרב בתרבות הצבאית ובאופי הלחימה, החתירה למהלך הוליסטי צבאי-אזרחי נגלית גם מתוך הפעילות הרוסית במלחמה במסגרת דוקטרינת הלחימה ההיברידיה שהתפתחה בצבא רוסיה בשנים אלו. במסגרת זו ניתן למנות מהלכים רבים בפריפריה הרוסית ובכלל זאת את המאמצים ליצירת אופוזיציה חתרנית בפריפריה האוקראינית (דונבס/דונייצק) לצד המאמצים לקידום חתרנות בלב המדינה. במרחב שלנו ניתן להתבונן בהקמה של מרכזי הפיוס בסוריה מאז שנת 2013 (Reconciliation Centers) אשר נועדה לשרת בראש ובראשונה את המאמץ המלחמתי. מרכזים אלו נוצרו כבר בשלב העצים של הלחימה כדי לשמש ככלי לאיסוף מודיעין וליצירת מנופי השפעה על האוכלוסייה המקומית באמצעות הכוונת הפעילות ההומניטרית. הפעילות האזרחית של המרכזים כוללת עידוד הסכמי הפסקת אש וכניעת חמושים, מתן מעבר בטוח של אזרחים מאזורי לחימה לאזורים בטוחים, והעברת סיוע הומניטרי לתושבים באזורי לחימה. פעילות זו מפורסמת באופן תדיר כדי להגביר את הלגיטימציה המקומית והבינ"ל למעורבות רוסית בזירה (ל"ע, 2020).

המבט המתואר צר מאוד ביחס לרוב העיסוק בסוגיה זו בהגות הצבאית של העשורים האחרונים. באופן מפתיע, דווקא בישראל העיסוק האזרחי הולך ומצטמצם בשנים אלו. ישראל מפרשת את האתגרים של לחימה בסביבה אזרחית כסוגיה שהיא בראש ובראשונה תדמיתית ומשפטית, וככזו שולית לליבת העשייה, ולא כשאלה תכליתית-ביטחונית. לאור היעדר דירקטיבה ברורה בממשק עם האוכלוסייה ביו"ש, ולאור דירקטיבת מניעת ההסלמה ברצ"ע, ועל בסיס תפיסת ההכרעה המהירה שישראל מבקשת להפעיל במקרה של מלחמה בלבנון - ישראל, עד אוקטובר 2023, לא נדרשה לפיתוח תפיסה אזרחית מרחיבה. אל"ם ביטון וסא"ל אלרום מציינים

זאת מפורשות במאמרם מ-2021:

בעוד שבצבאות שבהם מוטמעת תפיסת ה־CIMIC (בצורותיה השונות), לרוב ישנה מטרה מדינית ברורה שכוללת בין היתר שינוי שלטוני או מעין שינוי במציאות הפוליטית - צה"ל נלחם בסביבה שונה, שבה לרוב אין מטרה צבאית המכוונת לשינוי שלטוני או מדיני... למעשה, מאז שנת 2000 כל המבצעים הצבאיים בזירה הפלשתינית וכך גם מלחמת לבנון השנייה, לא נועדו למוטט או לשנות את המצב הפוליטי או השלטוני. הללו אופיינו בעיקר במטרות צבאיות בלבד - הסרת איומים (רקטות, מנהרות, טרור וכו') והשגת הרתעה צבאית.

בשל המיקוד בהסרת האיום הצבאי תוך התעלמות מהתווך האזרחי, ישראל מוצאת את עצמה על סיפה של אחת המלחמות הגורליות בתולדותיה כאשר אין לה תפיסה עדכנית להתמודדות עם התווך האזרחי ואין למערכת הצבאית והביטחונית שלה את המבנה והיכולות הנדרשות לפעולה. למעשה, כדי לעמוד במטרות המלחמה ישראל צריכה לפתח במהירות רבה יכולות שאת רובן לא הפעילה מעולם ואת מיעוטן הפעילה לאחרונה באופן מערכתי בשנות ה־80 של המאה הקודמת.

לקראת מערכה אזרחית בישראל

באוקטובר 2023 המציאות אותה מתארים ביטון ואלרום משתנה מיסודה. מטרת המלחמה של ישראל, לראשונה מאז 1982 נוגעת ללב הממד האזרחי ברצ"ע: חמאס לא תמשיך למשול ברצ"ע. אבל כלי הפעולה של ישראל נבנו בעידן שבו ישראל ביקשה להימנע ככל הניתן ממעורבות אזרחית גם במחיר של השארת יריביה על כס הממשל. צה"ל בנה את עצמו למלחמה טכנולוגית ומהירה מאוד בשאיפה לחיכוך קטן ככל הניתן עם האוכלוסייה. יחידות הממשל בפיקודים הפכו הלכה למעשה למערך המלווה לענייני אוכלוסייה, שתכליתן פינוי אזרחים מאזורי הלחימה כדי למנוע אירועי לגיטימציה, במסגרת מלחמה שנועדה להיות קצרה. איש לא העלה בדעתו אפשרות של הטלת של ממשל צבאי.

הכלים האזרחיים הקיימים של ישראל ברצ"ע נועדו לפעול מנגד - מנהלת התיאום והקישור, כשמה, לא נועדה לנהל את הממדים האזרחיים בעזה, אלא לתאם ולקשר בין גורמים בינ"ל ומקומיים. זו פעולה שיש לה תכלית בינ"ל (עמידה בחובות המשפטיות של ישראל ומניעת משבר לגיטימציה) אך היא לא נתפסת כבעלת תכלית צבאית או ביטחונית-אסטרטגית ישירה. אבל ברגע שבו חמאס המתפקדת כגורם הממשלי הופכת ללא לגיטימית מהיסוד, תפיסת התיאום והקישור קורסת (חייבים לתאם עם מישהו). משבר הלגיטימציה שהתהווה בחודשים ינואר-מרץ 2024, לא נבע רק ממחסור במזון ברצ"ע אלא מכך שהפגיעה בחמאס לא אפשרה חלוקה שלו בצפון הרצועה. מאחר וישראל הפריטה את יכולתה למנוע משבר הומניטרי לידי הארגונים הבינ"ל, ישראל הייתה נתונה לחסדיהם, כלומר לשליטתה של חמאס בחלוקת הסיוע. חמאס גילתה שיש לה בידים נכס אדיר המאפשר את ערעור הלגיטימציה הישראלית: בכך שהיא אינה יכולה לפעול

לחלוקת הסיוע היא מייצרת אי-סדר המשפיע על הביטחון התזונתי בצפון הרצועה שמצמצם בתורו את הלגיטימציה של ישראל לפעול בכלל אזורי הרצועה ומקצר את שיעור הלחימה.

כדי לעמוד במטרות המלחמה לאורך זמן ישראל צריכה לפתח כלים שימשכו את השטיח תחת תנועת חמאס ולא רק יפרקו (זמנית) את ממשל חמאס. משיכת השטיח תימצא ברגע שבו ישראל תתחיל לפעול ישירות למול האוכלוסייה, תנהל בעצמה את חלוקת הסיוע, ותתחיל לקחת אחריות על בניית היום שאחרי – לא כמהלך מדיני אלא כמציאות בשטח שהולכת ומתהווה.

המנגנונים והאנשים במערכות התיאום והקישור והידע הרב בעולמות המנהל האזרחי ביו"ש הם מנגנון מנוסה מאוד, אשר צפוי להצליח, בקונסטלציה האסטרטגית הנכונה, לבנות את היכולות האלו. אבל בדומה לתפיסות ה-CIMIC במערב והלוחמה ההיברידית הרוסית במזרח, נדרש גם כאן שְׁלֵם צבאי-אזרחי שאינו מתקיים כיום. ההבחנה המבנית שנוצרה בישראל אינה מאפשרת לו להתקיים במיטבו: המיקום של מתפ"ש כגוף אזרחי-צבאי למחצה מסייעת בניהול השגרה אך מקשה על ניהול הוליסטי של המלחמה. המפקד הצבאי נדרש לגבש תכלית אזרחית ולפעול בעזרת הכלים האזרחיים והצבאיים כאחד להשגת מטרותיו, אך כיום מרחב האוכלוסייה כמעט ואינו מיוצג ובוודאי שאינו נתפס כמרכיב ליבה בעשייה הצבאית.

בחודשים האחרונים פותחו בקרב הגורמים הפועלים למול האוכלוסייה כלים רבים שיש להם את העוצמה והיכולת ליטול מחמאס את האחריות האזרחית. כלים אלו אינם מתעלמים ממגבלות הכוח והיכולת של ישראל בעת הנוכחית. ישראל עדיין אינה מעוניינת שחייליה יעמדו בחיכוך גבוה למול האוכלוסייה הפלסטינית, ממגוון סיבות ברורות. היא אינה מעוניינת לקחת אחריות אזרחית רחבה על אזרחים שלפני חצי שנה הובילו והיו שותפים למתקפה הרצחנית ביותר נגד אזרחי ישראל שישראל ידעה מעודה. ולכן, כדי להצליח במהלך האזרחי ישראל חייבת למצות מספר מגמות ליבה:

1. **המגמה ההסכמית** – למרות ממדי ההרס בעזה, שיתוף הפעולה האזורי ניצב על

כנו ואף התהדק במספר רב של ממדים במהלך המערכה. שותפותיה של ישראל רואות באסלאם האח"סי איום פנימי ומעוניינות אף הן בפירוק עוצמתו של חמאס. את הפעולות שישראל אינה יכולה לקיים בקשר הישיר למול התושבים בהחלט יכולים להוביל גורמים מצריים, אמירתיים, ירדניים וסעודיים. כדי למצות מגמה זו ישראל נדרשת להעמיק את שיתוף הפעולה ולספק תמונת עתיד מוצהרת ומוסכמת או לכל הפחות מתווה אזרחי לטווח הבינוני שלתוכם יוכלו שותפות אלו להתכנס.

2. **הרחבת מנעד האפשרויות בתחום הניהול האזרחי** – למרות שאין ניהול אזרחי

ללא נוכחות פיזית, ואין נוכחות ללא חיכוך, ניתן כיום לצמצם משמעותית מאוד את החיכוך השלילי במגוון אופנים מבלי לפגוע באיכות הקשר האזרחי. יש לפתח ולהפעיל כלים דיגיטליים, יש לבנות תשתית, להפעיל חברות קבלן שאינן

- ישראליות (בתחומי האבטחה, הסיוע והשירותים) למגוון צרכים ויש לבנות את היכולת לפעול יחד עם ארגונים בינ"ל באופן שאינו משרת את חמאס.
3. **עוצמת השיקום** - אחת הסיבות לכך שחמאס אינו חרד למעמדו ברצ"ע נעוצה בהיכרות שלו עם עוצמת השיקום שלאחר המלחמה. חמאס, כמו חזבאללה, התחזקו מאוד בתהליכי השיקום שהובילו לאחר 2006 ו-2014 בהתאם. תהליך השיקום הוא תהליך של בנייה מחדש של התוך הפיזי והתודעתי. מי שמוביל את השיקום - במידה רבה שולט בהיסטוריה. כספי השיקום ככל הנראה יזרמו לעזה עם צמצום מצב הלחימה וישראל חייבת לוודא שעוצמת השיקום פועלת לטובת האינטרס הישראלי ולא בעבור אינטרס השיקום החמאסי. לטובת היכולת לרתום את השיקום לקידום מטרות המלחמה נדרשת תפיסה וסל כלים ייעודיים אשר יחד עם שותפי השיקום האזוריים והבינ"ל ימנעו מחמאס להשתלט על הדיור הזמני, שיקום השכונות, מתחמי התעסוקה והמוסדות הציבוריים שיוקמו.
4. **עוצמת העיצוב המרחבי** - ישראל השכילה לבנות ביו"ש מערכת מרחבית שניתן לקיים בה חיים משותפים לאוכלוסיות שקיימת ביניהן עוינות עמוקה. החיבור בין פריסת ההתיישבות, הגדרת אזורי האינטרס הישראליים, שרטוט מפת הכבישים העוקפים, החלוקה לאזורי A, B ו-C ובניית מכשול ההפרדה, מייצרת קואורדינטות ארוכות טווח במרחב. באותו אופן, השינוי המרחבי ברצ"ע מעצב כבר עכשיו מחדש את הדינמיקות החברתיות - ציר נצרים החדש נחרץ באדמת עזה באופן שקשה לראות כיצד הוא יעלם. ההרס והחישוף שחולל התמרון הצה"לי במרחב ציר כיסופים, במעבר רפיח ובציר פילדפי מעצבת את דרום הרצועה. מרחב החיץ ישנה את החקלאות ופיזור האוכלוסייה ברצועה כולה. ממדי ההרס יחייבו בניה מחדש - רבים ממחנות הפליטים כבר אינם קיימים באותו אופן שהתקיימו בעבר. כל אלו יעצבו את עזה והמגמות החברתיות-אזרחיות שבה, שנים רבות קדימה.
5. **הבנת הדינמיקות האזרחיות** - האוכלוסייה בעזה נמצאת במציאות משברית. המציאות המשברית היא כר פורה להתפתחות של דינמיקות מגוונות שעשויות להיות להן משמעויות חיוביות ושליליות. ללא התערבות אזרחית אפקטיבית, חמאס צפוי להתבסס על המשבר כדי להעצים את השנאה לישראל ולהציב את עצמו כפותר המשבר בעודו מאשים את ישראל ביצירתו. האם בעקבות המלחמה תהפוך עזה למרחב הרוס כמו סומליה או שיתפתחו בה מגמות של צמיחה? האם יתחזקו גורמים סלפים או גורמים המציעים פרשנות סובלנית למקורות האסלאמיים? בשל העובדה שישראל כמעט ולא פעלה ישירות למול האוכלוסייה אין לנו בשלב הזה הבנה טובה דיה של הדינמיקות הללו. הדיון האם יש אפשרות לממשל מקומי אלטרנטיבי ברצ"ע שאינו רדיקאלי ועוין לישראל הוא לעת עתה דיון תיאורטי. הדרך להפוך את הדיון לעיסוק אסטרטגי קונסטרוקטיבי היא

באמצעות תהליכים של התנסות ובחינה מהירה לטובת זיהוי הדינמיקות. צריך להתניע עוד ועוד מאלה בליבת העשייה הצבאית והביטחונית.

הקושי הישראלי לדון בממדים האזרחיים של המערכה נעוץ בין השאר בדיכוטומיה בין המעשה הצבאי והמעשה המדיני, המאורגנת כיום בשיח סביב מושג "היום שאחרי". רבים מקרב גורמי הפיקוד הבכיר בצה"ל סוברים כי הסוגיה האזרחית אינה חלק מאחריות הצבא מאחר והיא נוגעת להיבטים המדיניים של המלחמה. דומה כי גם גורמי הדרג המדיני מתקשים בהנחיית הצבא לביצוע מהלכים 'אזרחיים' מכוננים למרות הצהרות ברורות למדי על עמדתם. כך או כך האתגר המתואר נפרס מעבר לדיכוטומיה המדינית-צבאית. בצד הפלסטיני אין, נכון להיום, גורם שאינו חמאס ואשר ניתן לדון עימו בעתיד עזה. לעת עתה, הרשות הפלסטינית אינה גורם בעל עוצמה מספקת. על כן, אם השינוי האזרחי רצוי בעבור ישראל, הגורם היחיד שיכול להוביל שינוי כזה חייב להיות הצבא הפועל בשטח.

הפער המתואר נעוץ גם בתפיסה הצה"לית של 'הכרת האויב'. כדי להציע אלטרנטיבה אזרחית כחלק מהפעילות הצבאית נדרשת הכרת יריב עמוקה אסטרטגית: תרבותית, חינוכית, חברתית ולא רק טקטית צבאית. לצד השגת עליונות מודיעינית טקטית ישראל הפגינה בשנים האחרונות חוסר עניין מודיעיני בנעשה בעזה ובמגמות החברתיות במרחב. תחום הידע של המגמות בחברה העזתית וזרמי העומק בעזה ובמרחב הערבי והאסלאמי נדרש כדי לקבל החלטות נכונות בתחום האזרחי.

דיכוטומיה משלימה המקשה על כינון מערכה אזרחית אפקטיבית נוגעת בארגון שלבי המערכה כך שהשלב האזרחי עוקב לשלב הצבאי. כאן שוב המושג "היום שאחרי", מקהה את החשיבה האסטרטגית של ישראל. הפעולה הצבאית הרציפה נדרשת כדי למנוע את שיקום התשתית האזרחית של חמאס שחומקת ברובה מפגיעה במהלך המלחמה העצימה. מאמץ זה יידרש למשך שנים, גם אם בעוצמה פוחתת, כדי למנוע את השתקמות התשתית האזרחית של חמאס וחייב להתקיים לצד הפעילות האזרחית. במקביל, כדי להתמודד עם אתגרי הלגיטימציה הדרמטיים, יש הכרח לספק סיוע לאוכלוסייה ולהתחיל אף בשיקום בחלקים מסוימים של הרצועה תוך כדי המשך הלחימה באזורים אחרים. הפעלת הכלים האזרחיים תוך כדי הלחימה היא המהלך היחיד שיכול לערער את מרכזי הכובד של חמאס, להוציא אותו מאסטרטגיית החמיקה באופן שיקל על פירוק יכולותיו הצבאיות, ויציע לאוכלוסייה המצויה במשבר משען חלופי.

בהסתכלות היסטורית, מרכיבים אלו נובעים מהלמידה החיובית שניתן להפיק מתוך ארבע התקופות שתוארו לעיל. **המגמה ההסכמית** של שנות ה-90 חיונית כי ישראל אינה יכולה לצלוח את המשימה הזו לבדה. מנגד ישראל אינה יכולה להעביר את האתגר בשלמותו לכל גורם אחר - זהו **האתגר הלאומי** של ישראל בשנים הקרובות. ממש כמו בשנות המדינה הראשונות מדינת ישראל נדרשת להתגייס אליו כדי להצליח. תהליך ההתמקצעות של צה"ל, וביחוד בלחימה בטרור, חיוני לנו מאוד -

אנחנו זקוקים **לצבא מקצועי** כדי לפגוע בטרור תוך מניעת נזק אגבי נרחב שימנע את היכולת לבנות אלטרנטיבה לחמאס. ואנחנו חייבים לחזור ליומרה של שנות ה-70 ולנסות **להתמודד עם האתגרים האזרחיים** מהשורש תוך הכרה במגבלות הכוח שגם הן השתנו במעלה השנים. אם מחנות הפליטים ותודעת הפליטות הם בליבת האתגר החמאסי, אין לנו אפשרות לתת לאונר"א לשמר את תודעת הפליטות לנצח. כפי שהאלוף שרון וראש הממשלה דאז אשכול הבינו לפני למעלה מחמישים שנים, כנראה שאנחנו חייבים לפעול לשינוי המציאות מהיסוד.

עם מה אפשר כבר לעבוד?

נטילת המשילות מחמאס חייבת להתחיל מוקדם ככל הניתן כדי למנוע מחמאס את השיקום של יכולותיו על בסיס הסיוע ומאמצי השיקום שבודך. לאור זאת ראינו לנכון לציין 3 אזורים פעילות שאותם ישראל יכולה וצריכה להתחיל לפתח כבר בעת הנוכחית לצד המאמץ הסיכולי-צבאי שאותו היא כבר מממשת:

1. **ניתוב הסיוע ההומניטרי** - יש למנוע מחמאס את השימוש וההכוונה של הסיוע על ידי הקמת נקודות חלוקת מזון בפאתי השטח והעברת הסיוע לידי גורמים שאינם עוינים לישראל. באותו אופן ישראל יכולה לקדם מחדש פעילות כלכלית במרחבים שחמאס אינו נמצא בהם.

2. **מרחבים נקיים מחמאס** - היכולת לספק לאוכלוסייה מזון, מחסה ושירותי רפואה בסיסיים מחוץ למרחבים העירוניים כבר קיימת. פעילות זו תוארה בתקשורת תחת תוכנית האיים ההומניטריים/בועות וניתן להתחיל לפעול במסגרתה כבר בעת הנוכחית.

3. **עיצוב מרחבי** - הפעילות הצבאית הישראלית חורצת את המרחב. התוואי שחרף התמרון דומה להפליא לצירים ששרטט אלוף אריאל שרון בראשית שנות ה-70 במטרה למנוע מהרצועה להפוך לאזור שכולו בנוי ולא ניתן לשלוט בו. כדי למנוע את חזרתה של הרצועה למצב הבלתי נשלט שלה יש הכרח להפוך את הצירים האורכיים והרוחביים למודרניים, נגישים ומהירים. באותו אופן יש הכרח לשקם את ההריסות באופן מודרני שאינו מעמיד מחדש מחנות פליטים. ישראל יכולה לפעול במגוון דרכים כבר כיום כדי לעגן את העתיד של עזה לכיוונים של משילות ושגשוג כלכלי ולא לכיוון של צמיחה מחודשת של גורמים אסלאמיסטיים.

כלים אלו אינם עומדים לעצמם, אבל תחילת ההנעה של מערכה אזרחית בעת הזו תאפשר למידה מהירה שתאפשר לישראל ולשותפותיה לפתח כלים ותפיסות שישלימו את הפערים הקיימים ברעיונות הראשוניים המתוארים לעיל. רק הפעלה משולבת של המאמץ הצבאי והאזרחי תוכל למנוע מחמאס להשתקם כתנועה באופן שיאפשר התוויה של עתיד אחר לרצועת עזה וליחסיה עם ישראל בימים הרבים שלאחר המלחמה.

תקציר: מישהו הדליק את האור בטעות

בתחילת אפריל 2024 נערכה השמשה ראשונית של מתחם העגינה והפריקה במסגרת הבאת ה-JLOTS (המזח הנייד) של צבא ארה"ב לחוף העזתי, עשרות מטרים ממיקום הנקז הזמני (היכן שנפלו שקי הקמח שתוארו בתחילה). במקביל התבססה במרחב נצרים אחיזת קבע ישראלית במסגרת מוצבים קדמיים ונקז מוסדר. לטובת התפעול והאבטחה במתחם הוסכם כי באזור תופעל התאורה בכל שעות היממה. הגילוי של תושבי מחנות המרכז כי האזור מואר בתאורה קבועה זכה לעיסוק רב ברשתות בעזה, אפילו יותר מהפעילות הצבאית שהתקיימה באותו אזור באותם ימים. הפער בין התושבים המנותקים במשך חודשים ארוכים מאספקת חשמל רציפה, לבין האזור המואר המצוי בשליטה ישראלית בלב עזה - סימן את עומק השינוי במציאות. האור הנראה למרחוק היה לסנונית הראשונה שמבשרת - גם אם שלא במכוון - שהניהול האזרחי נלקח מידי החמאס ולא ישוב לידינו. מעל לשבעה חודשים לתוך המלחמה דומה כי המאמץ הצבאי לבדו אינו יכול לפרק את משילות חמאס, ועל כן אם חפצי חיים וחפצי שינוי אנחנו - עלינו להמשיך, שכונה אחר שכונה, ציר אחר ציר, להדליק את האור.¹⁰

העבודות להקמת מתחם הפריקה של המזח האמריקני (צילום: אגף ההנדסה והבינוי, משרד הביטחון)

¹⁰ מאמר זה נכתב על רקע החודשים בהם שירתי במפקדת המתפ"ש במהלך מלחמת "חרבות ברזל" כעוזר הרמ"ט, תא"ל רומן גופמן. ברצוני להודות לקציני המפקדה ולחיליה, שפתחו בפני מבט לעולם המורכב והעשיר של העשייה האזרחית. תודתי נתונה לד"ר שגיא פולקה שהסביר והעיר על המאמר כדי להניח תשתית מספקת להבנת המרכיבים האסאלמיים בחמאס. המאמר נכתב בסיועה של עמיתתי יערה אהרוני-פוגל. הרעיונות שבו פותחו עם גורמים רבים במערכת, בראשם חברי פורום מקווה ישראל ובייחוד רס"ן (במיל') לירן טנקמן, אנשי המתפ"ש העושים לילות כימים בנושאים אלו, קציני אגא"ס ואמ"ן, רח"ט ורמ"ח תוה"ד ויום העיון שהובילו בנושא המערכת האזרחית - ותובנות מתוכו מצויות במאמר, וצוות מרכז דדו שהיה אכסניה לפיתוח הידע, מנוע לעיצוב התובנות וזרז לקידום החשיבה במערכת בנושאים אלו.

רשימת המקורות

- אתר המל"מ (תרגום) (1988). "אמנת חמאס".
- אל"ם ארז (פברואר 2014). "'תקופת מעבר' - מיזם הסיוע לתושבי דרום לבנון (מרס-נובמבר 1976), מקרה מבחן לגיבוש תפיסת סיוע אינטגרטיבי לאוכלוסייה מקומית (סאל"ם)". **בין הקטבים** 1: ספר. <http://doalog.co/erez>
- אולמן, הארלן ווייד, ג'יימס (1996). הלם ומורא: השגתה של השתלטות מהירה. האוניברסיטה לביטחון לאומי של ארצות הברית. **דואלוג**.
- ביטון, שרון ואלרום, אור (מאי 2021). "האם בחלוף 50 שנים הבנו כיצד נכון להילחם בסביבה אזרחית?". **בין הקטבים**, גיליון 31-32, עמ' 175-190.
- דחוח-הלוי, יהונתן (3 במאי 2017). המסמך המדיני של חמאס - תרגום הגרסה הרשמית הסופית. **המרכז הירושלמי לענייני ציבור ומדינה**.
- דרור, אייל (2023). **לחבק את האויב: סיפורה של מנהלת שכנות טובה**. מערכות ומודן.
- ינקובסקי, אלכסיי (2021). "שינוי דוקטרינה ומימוש לחימה היברידיית בסוריה: מרכזי הפיוס הרוסיים". בתוך: ענת שטרן (עורכת). **דב הצפון: עיונים בפעולתה של רוסיה במלחמת האזרחים בסוריה**. מערכות.
- ל"ע (2020). מרכזי הפיוס הרוסיים בסוריה - מקרה של לוחמה היברידיית. **מרכז דדו**.
- אסף מליח (אוקטובר 2010), "עבדאללה עזאם והשפעת משנתו הרעיונית על תפיסת הג'האד והאסתשהאד של אל-קאעדה חמא"ס". **צבא ואסטרטגיה**, כרך 2, גיליון 2. <https://doalog.co/azzam>
- מצא, דורון (2019). **מדיניות ישראל כלפי אזרחיה הערבים-פלסטינים: שורשים רעיוניים, תפיסות מעצבות ומנגנוני ביצוע**. IAP.
- פולקה, שגיא (2023). **לחשוב אסלאמית: בחינת השיח המוסלמי בן זמננו: הבנת שפה ותרבות כמפתח להכרת השכנים**. מערכות ומודן.
- פורטוגלי, יובל (2023). **המהפכה העירונית השנייה: מורכבות, קוגניציה והמבט מן הפריפריה הישראלית-פלסטינית**. אוניברסיטת תל-אביב.
- רביד-רביץ, יאיר (2013). **חלון לחצר האחורית: תולדות קשרי ישראל עם לבנון, עובדות ואשליות**. אופיר ביכורים.
- Bergner, Gilles (March 11, 1998). *A presentation of CIMIC*. FOR Informer 31.
- Dobbins, James et al. (2003). *America's role in nation-building: from Germany to Iraq*. RAND.
- Smith, Rupert (2005). *The Utility of Force: The Art of War in the Modern World*. Allen Lane (PENG).